

Metodologie lingvistického výzkumu = Metodologie obecné lingvistiky

Mgr. Božana Niševa, Ph.D. - Mgr. Grégoire Labbé, Ph.D.

Systemová lingvistika

- ▶ Na začátku si připomeňme, že F. de Saussure, tvůrce základů systémové lingvistiky založené na sémiotickém chápání jazykových jednotek, popsal povahu jazykového znaku a jeho popis se stal východiskem dalších analýz, úvah a modelů, základní z nichž jsme probrali v předchozí přednášce.

▶ OD ŘEČI K JAZYKU

Východisková téze systémové lingvistiky, podle které jazyk je systém znaků, předpokládá, že je známo, jak objasnit jazykový systém.

Vlastní lingvistika si sice vymezuje jazykový systém jako předmět svého zkoumání, ale bezprostřední přístup má pouze k tomu komponentu jazykové komunikace, kterou nazýváme *komunikát*, tedy pouze k řečovému produktu. Jinými slovy, na počátku zkoumání lingvistika má před sebou text (písemně nebo zvukově zafixovaný).

- Základním předpokladem produkování textů je existence jazykových jednotek (hlásek, slov atd.) a pravidel, podle kterých vznikají srozumitelné komunikační celky. Je zřejmé, že komunikanti je mají uložené v mozku. Připomeňme si, že Saussure určil jazykový znak jako psychickou jednotku, tedy určoval to, co je komponentem lidské psychiky. Jinak řečeno, jazykový znak určil jako prvek předpokladové báze řečových produktů. O této předpokladové bázi hovořil jako o jazyce (*langue*). Otázka proto zní: jak by si mohl lingvista zpřístupnit *langue*, když *langue* je psychická vlastnost? A on k psychice nositelů jazyka nemá přímý přístup?
- ✓ Jediným „čistě“ lingvistickým přístupem k jazyce (*langue*) je jeho rekonstrukce na základě analýzy toho, co je přímo pozorovatelné, tedy *komunikátu*. Výchozí myšlenkou analýzy je proto, že vztah mezi komunikáty a předpokladovou bází je vztah mezi stálým a proměnlivým, mezi tím, co je konstantní (předpokladová báze) a tím, co se stále mění (komunikáty).

Analýza komunikátů

- ▶ Analýza komunikátů zaměřená na rekonstrukci jazykového systému, který tvoří předpokladovou bázi těchto komunikátů, se nejdříve orientuje na stanovení konstantních jednotek, které fungují jako základní operační jednotky na tvoření komunikátů. Při tom se uplatňují následující kroky:
 - segmentace;
 - identifikace;
 - klasifikace.
- Při segmentaci (rozložení komunikátu na jeho části, úseky, segmenty, o kterých předpokládáme, že jsou jeho stavebními složkami) se nevyčleňují libovolné úseky v komunikátu, nýbrž takové, u nichž se uplatňují určitá kritéria. Jsou to kritéria:
 - intonační;
 - významové;
 - funkční.

Analýza komunikátů

- ▶ Na základě větné intonace a pauzy se vyčleňují úseky, které se běžně nazývají věty, větné úseky, segmenty. Odlišné větné intonace signalizují, že je třeba počítat s odlišnými druhy větných úseků (oznamovací, tázací apod.).
- ▶ Při segmentaci větných úseků se jako orientační opora používá přízvuk. Jako nosiče (slovního přízvuku) se vyčleňují slova, přesněji slovní úseky, které mohou být větší úseky než je slovo v běžném vymezení, např. *trefit ho, dal mi* aj. Segmentace zároveň ukáže, že se větný a slovní úsek mohou překrývat (jednoslovné věty).
- ▶ Při segmentaci slovního úseku si všímáme, že se střídají přízvučné a nepřízvučné části, že je možné samostatně a rytmicky vyslovovat segmenty známé jako slabiky. Zde také zjišťujeme, že se segmenty mohou překrývat (slabika a slovo). Dále slabičné úseky lze rozčlenit na základě zvukových kontrastů mezi jejich prvky na hláskové úseky, přičemž opět zjišťujeme překrývání (jednohláskové slabiky).
- ▶ Při uplatňování významového a funkčního kritéria se ukazuje, že slovní úseky jsou rozčlenitelné nejen na slabiky, ale též na úseky, které mají význam nebo specifickou funkci. Například slovní úsek *rybolov* se rozčlení na *ryb-o-lov*, *žena* na *žen-a* atd. Vyčleňují se tedy segmenty známé jako morfemické segmenty. Přitom se zjišťuje, že morfemické a slabičné, morfemické a slovní, jako i morfemické a hláskové segmenty, se rovněž mohou překrývat.

Analýza komunikátů

- ▶ Při analýze komunikátů se nesmí přehlédnout, že **jsou hledány konstantní jednotky**. Proto je důležitým operačním krokem **identifikace**. Při vnímání komunikátů se identifikace (jako projev orientační schopnosti) projevuje tak, že nám umožňuje identifikovat určitou jednotku neohledě na to, zda se vyskytuje v různých obměnách, které jsou podmíněné různými okolnostmi jejich výskytu.
- ▶ Identifikace je spjatá s *prvotní klasifikací* (v rámci komunikátu zjišťujeme např. odlišné pádové koncovky vyjadřující tentýž význam apod.). Segmenty, které se identifikují jako identické, se zařazují do stejné třídy a jsou pojímány jako obměny (varianty) této samé jednotky. Pomocí klasifikace se redukuje počet jednotek, takže jednotku začíná reprezentovat třída výskytů daného segmentu, což ukazuje na skutečnost, že nekonečné množství komunikátů má v základě omezený počet jazykových jednotek.
- ▶ **Výsledkem analýzy komunikátů** je rozčleněný komunikát, který poskytuje informaci o inventáři řečových (parolových) jednotek, o jejich výskytu v odlišných pozicích, a dále, třídění těchto jednotek, čímž se redukuje inventář a je umožněna orientace v stavebních komponentech komunikátů. Výsledkem analýzy je také to, že na jejím základě je možné si udělat primární představu o tom, jak jsou z menších úseků tvořeny úseky větší.

Řečové jednotky a jejich třídění

- ▶ Základní množinu řečových jednotek tvoří segmentální jednotky. Jsou to segmenty komunikátů, které:
 - ✓ tvoří jejich stavební složky,
 - ✓ jsou vyčleněny na základě významu nebo jejich funkce,
 - ✓ jsou závislé na pozici, ve které se vyskytují,
 - ✓ jsou ve vztahu jednotek nižší úrovně k jednotkám vyšší úrovně: nižší jednotky jsou stavebními složkami vyšších jednotek.
- ▶ Do množiny řečových jednotek patří také suprasegmentální jednotky, které jsou jistém smyslu nadstavbou nad řetězci lineárních segmentů. Řečové jednotky jsou tedy segmentální a suprasegmentální.

Řečové jednotky a jejich třídění

- ▶ Nejmenší segmentální řečovou jednotkou je **fon**. Fon je nejmenší možná, odhalená fonologickou analýzou, jednotka zvukového řetězce (hláskového syntagmatu) nesoucí distinkci mezi řetězci stejné délky. Např. řetězec [les] má stejnou délku jako řetězec [pes], oba se pak liší od [ves]. Distinkci mezi oběma řetězci nese první segment v obou řetězcích, protože ani v jednom případě nelze navíc tento segment rozdělit na menší segmenty stejné úrovně analýzy.
- Fon zařazený do třídy, která je identifikována jako stejná, se označuje jako **alofon**. Například ve slovech *kino*, *makový*, *který*, *kmen* zjišťujeme fony k1, k2, k3, k4, které identifikujeme jako členy stejné třídy, resp. jako alofony třídy {k1, k2, k3, k4}.
- ▶ Další segmentální řečovou jednotkou je **slabika**. Slabika je nejmenší reálně existující artikulačně-akustická jednotka řeči. Jde o nejjednodušší a nejtěsnější možnou artikulační jednotu prvků řeči (hlásek), která vyhovuje dorozumívání.
- ▶ Nejmenší segmentální řečovou jednotkou, při jejíž vyčlenění se již bere v úvahu význam nebo funkce, je **morf**. Základní množinu morfů tvoří nejmenší segmenty, které jsou nositeli určitého významu. Jsou to tedy nejmenší formálně-sémantické jednotky. Na jejich pozadí vyčleňujeme asémantické morfy (sémanticky prázdné) morfy s jinou než sémantickou funkcí, které lze nazvat *submorfy*. Například segmenty *ryb* a *lov* v struktuře *ryb-o-lov* jsou morfy, neboť jsou nositeli významu, zatímco segment *o* má pouze funkci spojovací - spojuje tyto dva (pravé) morfy, tedy je to submorf.

Řečové jednotky a jejich třídění

- ▶ Další řečové jednotky, které jsou nositeli významu, lze vymezit jako řečové úseky výsledkem kombinace morfů. Jsou to **slova** (slovo může být totožné s morfem) a **slovní spojení**, která jsou komponenty větných segmentů (větný segment se také může překrývat s nižšími segmenty).
- ▶ Suprasegmentální (prozodické) jednotky zahrnují **přízvuk**, **důraz**, **melodie** (intonaci v užším smyslu), **pauzu** a **kvantitu**. Jsou to jednotky, které se projevují na slabikách, slovech, slovních spojeních a větách.
- ▶ **Přízvuk** se může týkat slova nebo věty.
- ▶ **Slovním přízvukem** je vyzdvihována přízvučná slabika ve slově. Přízvuk je výsledkem souhry komponentů: síly (větší energie výdechového proudu), výšky (výšky hlasivkového tónu), a délky (prodloužení slabikotvorného elementu). Podle toho, který z těchto komponentů dominuje, hovoříme o *dynamickém*, *melodickém (tónovém)* a *kvantitativním* přízvuku. S ohledem na to, zda je přízvuk vázán na určitou slabiku, nebo je pohyblivý, rozlišujeme *stálý* a *volný* přízvuk, např. v češtině je přízvuk stálý (vždy na první slabice), zatímco v ruštině je volný.
- **Větným přízvukem** se ve větném segmentu vyzdvihuje to, co tvoří jeho jádro, tedy to, co je důležité z hlediska jeho komunikačního členění. **Důraz** je výrazné vyzdvihnutí určité části věty, na kterou mluvčí chce upozornit. Krajním případem je *emfáze*, tedy citový důraz.

Řečové jednotky a jejich třídění

- ▶ **Melodie věty (větná intonace)** je způsob melodického a současně silového průběhu výpovědního celku. Nositelem proměn silových i výškových charakteristik je sled slabik (především slabičných jader). Podstatná je pro její průběh přízvučná slabika jádra výpovědi nebo výpovědního úseku (tato slabika se často ve fonetice nazývá „**intonační centrum**“), v relaci k této slabice pak dochází k vlastnímu intonačnímu průběhu. V jazycích se silným přízvukem a redukcí nepřízvučných slabik se podstatná část výškových proměn soustřeďuje právě do této slabiky (např. v ruštině). Intonační schéma končí hranicí výpovědního úseku nebo celé výpovědi.
- I když je intonace jev komplexní, pokládá se u ní za podstatnou změna výšky hlasu. Proto se větná intonace označuje i jako *modulace melodická*. Pod tento termín lze zahrnout i proměny hlasové výšky, které mají pro sdělování jen okrajový význam (říká se například, že účinný veřejný projev má být modulován silově i melodicky, tj. nemá být monotónní). V literatuře se mluví také o *větné melodii*, melodii vět. Dalším termínem je *kadence*, ten však není zcela jednoznačný.
- ▶ **Pauza** je oddělení segmentů ve prospěch orientace v řečovém projevu. Jejím prostřednictvím jsou oddělovány relativně samostatné řečové úseky za účelem jejich spojení do komunikačního celku.
- ▶ **Kvantita** je časové trvání samohlásek.

Jazykové jednotky

- ▶ Prvotní klasifikace řečových jednotek, kterou lze nazvat **identifikační klasifikací**, neboť do stejné třídy zařazujeme prvky, které uživatel jazyka (a také lingvista) určuje jako tu samou jednotku, je *prvním krokem* k jazykovým jednotkám.
- ▶ *Dalším krokem* je **abstrahování** se od toho, jaká je reální podoba, ve které se jednotky vyskytují v komunikátech. Tímto postupem jsou konstruovány abstraktní jednotky, které jsou jednotkami jazykovými, a tímto začíná proces odhalování (rekonstrukce) smyslově nevnímatelného jazyka. Velmi důležité je, že při druhém kroku se již abstrahované jednotky zpracovávají s ohledem na jejich vzájemné vztahy. Do popředí se zde dostává *idea systémového uspořádání jazykových jednotek*. Součástí popisu jazykových jednotek je jejich *klasifikace*, která zároveň napomáhá orientaci v celé oblasti jednotek.

Jazykové jednotky - fonémy

- ▶ Termínem **foném** (základní jednotkou fonologie) rozumíme zvukový prostředek sloužící k odlišení morfémů, slov a tvarů slov téhož jazyka s různým významem (lexikálním, gramatickým). Liší se od ostatních fonémů téhož jazyka nejméně jednou fonologickou distinktivní vlastností. Počet těchto jednotek, které samy význam nemají, ale jsou „stavebními kameny“ jednotek vyšších, je poměrně nevelký a v dané době je v jazyce konečný, z jejich kombinací utvářených podle zákonitostí konkrétního jazyka se však utvářejí všechny výrazy daného jazyka. Schopnost diferencovat různé významy posuzujeme na materiálu jednoho jazyka a jednoho jazykového útvaru; při základním poznání se nepřihlíží k okrajovým složkám slovní zásoby.
- ▶ Foném se abstrahuje z třídy alofonů s přihlédnutím k jejímu vztahu k jiným fonémům a zároveň k jeho funkci. Z alofonů se vyabstrahují vlastnosti, které jsou pro tyto určité alofony společné, ale s přihlédnutím k abstrahování z jiných alofonů, jako i k tomu, že funkcí fonému je rozlišování formálně-sémantických jednotek. Rozlišovací, čili *distinktivní funkce fonémů*, se ozřejmuje porovnáním slov, která se navzájem liší právě na základě fonémem na tom samém místě, např. *blato* : *zlato*, *malý* : *milý* aj. Dvojice v minimálních párech ukazují, že pro určování fonému jsou relevantní jen příznaky, kterými se určitý foném odlišuje od svého protikladu.
- ▶ Stanovení obdobných minimálních párů se uskutečňuje na základě *komutačního testu*, na jehož základě je vymezován inventář fonémů v příslušném jazyce (komutace spočívá v tom, že výměna jistého prvku v rovině výrazové má za následek změnu v rovině obsahové, což platí i v opačném směru).
- Pro současnou češtinu se např. dá určit 39 fonémů, 13 vokálních (běžné vokály a diftongy) a 26 konsonantických. Tento počet může být zpochybněn, protože některé fonémy mohou mít minimální využití (např. /ó/, které slouží rozlišení dvou významových jednotek jen ve vztahu slovo domáci - přejaté nebo dva výrazy přejaté, např. /loʒe/ - /lo:ʒe/ *lože* - *lóže*, /modu/ - /mo:du/ *modu* - *módu*), zatímco jiné zvuky fonologickou funkci získávají (např. [dʒ] = 'dž') v současné přejaté slovní zásobě češtiny /ʃin/ - /dʒin/ - psáno *čin* - *džin*/gin.

Jazykové jednotky - morfémy

- ▶ Morfém je jazyková jednotka vyabstrahovaná z alomorfů. Pokud zůstaneme u rozlišení sémantických a asémantických morfů (morf a submorf), musíme zavést také termíny morfém a submorfém. Abstrakce se zde liší od abstrakce u fonémů.
- ▶ Pokud je např. z alofonů *n1 (ráno)*, *n2 (cinkat)*, *n3 (benzín)* možné vyabstrahovat skupinu společných příznaků a tuto abstrakci pak zapsat jako foném *N*, morfém vyabstrahovaný např. z alomorfů *i (chlap-i)*, *é (učitel-é)*, *ové (koleg-ové)* nelze zapsat jako jednu foneticky realizovanou jednotku. Z těchto alomorfů jsme vyabstrahovali jejich společný význam, tj. nominativ plurálu substantiv mužského rodu životného, ale jejich forma se nedá zobecnit. Můžeme je jen zapsat jako třídu alomorfů {*i, é, ové*}, ale v mysli s ní zacházíme jako s formálně-významovou jednotkou - morfémem.
- ▶ Morfémy dále třídíme podle toho, jaký druh významu se s nimi spojuje. S gramatickým významem se spojují gramatické morfémy. Morfémy, se kterými jsou spjaté lexikální významy, nebo jsou jejich komponenty, označujeme jako lexikální morfémy.
- Centrálním typem morfému je *kořenový morfém*, který nese hlavní lexikální význam celého slova nebo slovního tvaru. Vzhledem k tomu, kterou pozici ve slově nebo slovním tvaru zaujímá morfém vůči kořenovému morfému, dělíme morfémy na *předpony (prefixy)*, např. vy-skoč-i-t, do-děl-a-t, na-sad-i-t, které ve slově nebo slovním tvaru stojí před kořenem, a na *přípony (sufixy)*, např. -árn(a) - ček-árn-a, kuř-árn-a, suš-árn-a, jichž rozeznáváme několik podtypů a které ve slově nebo slovním tvaru stojí za kořenem. Předpony (prefixy) a přípony (sufixy) se někdy souhrnně označují jako *afixy*. Kromě těchto dvou základních typů existují ještě tzv. *postfixy* (např. t-o-ho-hle), které mohou být u určitých typů slov nebo slovních tvarů připojeny na jejich tzv. absolutní konec, tj. ještě za pádovou, rodovou nebo osobní koncovku.

Jazykové jednotky - morfémy

► Určování morfémů

Podobně jako při určování fonémů i v případě morfémů se přihlíží k jejich vzájemným vztahům, v pozadí čehož je *idea systémovosti*. Při vydělování morfémů se řídíme principem opakovanosti a principem substituce.

- Podle *principu opakovanosti* morfém se nachází na tomto místě v řetězci, na kterém se (opakovaně) vyskytuje i v jiných řetězcích. Například:

<i>otc-<u>ovi</u></i>	<i>od-<u>letět</u></i>	<i>uči-<u>tel</u></i>
<i>brat-<u>ovi</u></i>	<i>od-<u>jet</u></i>	<i>stvoři-<u>tel</u></i>
<i>tatínk-<u>ovi</u></i>	<i>od-<u>běhnout</u></i>	<i>spisova-<u>tel</u></i> .

- To, že se morfémy opakovaně vyskytují, na jedné straně je předpokladem jejich existence - a na druhé straně - projevem nenáhodnosti, pravidelnosti (jisté zákonitosti) stavby jazykových konstrukcí, což nás přibližuje k chápání systémové povahy jazyka. Základním předpokladem toho, že daný objekt má povahu systému, je skutečnost, že se v něm objevuje jistá pravidelnost.
- Podle *principu substituce* morfém určujeme na základě zjištění možnosti nahrazení předpokládaného morfému na určitém místě v řetězci jiným morfémem, přičemž by to mělo vést ke změně významu řetězce. Například:

<i>řek-<u>a</u></i>	<i>ode-<u>psát</u></i>	<i>vin-<u>ář</u></i>
<i>řek-<u>y</u></i>	<i>pře-<u>psát</u></i>	<i>vin-<u>ice</u></i>
<i>řec-<u>e</u></i>	<i>za-<u>psát</u></i>	<i>vin-<u>árna</u></i> .

- Příklady znázorňují distinktivnost morfémů, tedy skutečnost, že morfémy jsou určovány též vzájemnými vztahy. A znovu pozorujeme souvislost s klasifikací. Zaměnitelné jsou morfémy stejného druhu, stejné třídy (gramatické gramatickými, slovtvorné slovtvornými atd.).

Jazykové jednotky - větné vzorce

- ▶ Větné vzorce jsou jazykové jednotky výsledkem zobecnění třídy větných segmentů, které se identifikují jako tytéž jednotky. Například:

Jan píše dopis.

Peter kreslí květy.

Eva vaří oběd.

Co společného mají větné segmenty této třídy? Syntaktickou formu a syntaktický význam. *Syntaktická forma* je reprezentována touto strukturou:

podmět + přísudek + přímý předmět.

K této formě je přiřazena tato *sémantická struktura*:

agens + činnost + produkt.

- ▶ Větný vzorec je tvořen jednotou syntaktické formy (formálněsyntaktické struktury) a syntaktického významu (sémantickosyntaktické struktury).
- ▶ Větný vzorec je (abstraktní) jazyková jednotka, věta je lexikálně realizovaný větný vzorec (do příslušných pozic jsou dosazovány vhodné lexikální jednotky), větná výpověď je věta zapojená do kontextu a zakotvená v konkrétní komunikační situaci (přívlastek „větná“ naznačuje, že existují také nevětné výpovědi, které se nezakládají na větných vzorcích).

Přehled jazykových jednotek a jejich popis

- ▶ Dále podáme souhrnný přehled jazykových jednotek, při jehož zpracování vycházíme z toho, že existují jazykové jednotky, které jsou neznakové povahy a mají distinktivní funkci (při tom rovněž víme, že například přízvuk také má delimitační funkci, ale zde nám jde o přehled) a také jazykové jednotky s povahou znaku. První z nich nazveme distinktémy, druhé - signémy.

I. Distinktémy:

segmentální: foném

suprasegmentální: prozodéma

kvantitéma

akcentéma

melodéma.

Konstrukce: slabičná konstrukce, rytmická konstrukce.

II. Signémy:

1. jednoduchá: morfém

a) lexikální: kořenová, slovotvorná

b) gramatická: relační, samostatná gramatická

c) lexikálně-gramatická: modifikační

se zvláštní statusem: submorfém

a) klasifikační

b) interfigované

c) spojovací

2. složené (synsignémy)

a) slovní konstrukce: lexém (derivát, kompozitum, sdružené pojmenování), slovní tvar

b) větné vzorce: základná, rozvitá, rozšířená věta, souvětí.

Přehled jazykových jednotek a jejich popis

- ▶ Rovnocenné jazykové jednotky a vztahy mezi nimi tvoří *subsystémy jazyka*, nazývané též **jazykové roviny**. Běžně jsou vydělovány fonologická (fonematická), morfologická, lexikální (lexematická), syntaktická rovina. Zkoumáním těchto jednotlivých rovin se zabývají příslušné systémovělingvistické disciplíny: fonologie, morfologie, lexikologie, syntax.
- ▶ Jednotlivé disciplíny zkoumají příslušné jazykové jednotky ze shodných pozic. Na každé rovině jsou jazykové jednotky zkoumány:
 - (a) z paradigmatického hlediska - cílem je zobrazit danou jednotku jako prvek dílčího systému,
 - (b) ze syntagmatického hlediska - cílem je popsat zákonitosti (pravidla) řetězení, kombinace jednotek (jde o problematiku usouvztažňování fonémů, čili fonotaktiku, morfémů, čili morfotaktiku, slovních konstrukcí, čili syntaktiku),
 - (c) z funkčního hlediska - cílem je popsat interní a externí funkci jazykových jednotek, čili jejich roli při výstavbě jazyka a jejich funkci při užívání jazyka.

Použitá literatura

- ▶ DOLNÍK, Juraj. *Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka. 2*, doplnené a upravené vyd. Bratislava: Veda, 2013.
- ▶ KARLÍK, Petr, ed., NEKULA, Marek, ed. a PLESKALOVÁ, Jana, ed. *Nový encyklopedický slovník češtiny*. První vydání. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- ▶ <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=778>

▶ Děkuji za pozornost!